

РЕЦЕНЗІЇ

Мінакова Э.А. *Князь Игорь Старый и «Игорева Русь» (первая половина X в.)*. Орел, 2004, 376 с.

Історія Русі X ст. нелегка для дослідження і погано забезпечена джерелами, походження кожного з яких саме по собі становить окрему проблему. Рецензована книга — чергова спроба подолати спротив складного матеріалу. Е. Мінакова у своїй праці «ключем» до цієї історії обрала особу першого цілком «історичного» руського князя — Ігоря.

У вступі дослідниця окреслює свою методологію — ретельний аналіз іноземних (неруських) джерел та використання руських джерел — не сучасних подій — як допоміжних (для розшифровки повідомлень сучасників). Але наприкінці книги читач виявить, що саме іноземні джерела є додатковими, а свої основні гіпотези авторка будує (що досить стандартно) на базі руських літописів; або ж їхні повідомлення дають першопочтових до розвитку її думки. Замість вирашного методологічного шляху — створити образ ранньої Русі лише на підставі синхронних неруських джерел (візантійських, арабських, меншою мірою латинських), Е. Мінакова використала їхні свідчення для зіставлення з літописними даними. Причому джерела були сприйняті недостатньо критично (вступні декларації зіграли злий жарт: фактично залежна від руських джерел дослідниця, поставилася до них не дуже строго, бо визнала їх неголовними для себе). Наприклад, широко використані вигадані сюжети Василя Татищева («Іоакимівський літопис»), повідомлення *Устюзького* та *Никонівського* (включно з «Літописом Аскольда») літописів. Прочитуємо авторку: «вопросы критики сообщений и свидетельств этих авторов не представляли для меня самостоятельного и существенного интереса» (16).

Основна частина книги складається з шести глав.

У першій главі Е. Мінакова аналізує зовнішню активність «русі» середини X ст. та внутрішню структуру Русі, подаючи своєрідний інвентар джерел про Русь та подій, де «русь» «засвітилася». Дуже детально розібрано повідомлення про похід Ігоря на Константинополь. Убачаючи суперечності у звітах джерел, авторка не ранжує їх за ступенем надійності, а намагається (і це характерна риса всієї роботи) узгодити всі повідомлення, творячи нові сутності. Так, зауваживши повідомлення зовсім не сучасника, хроніки Сігеберта з Жамблу (XI ст.), де розповідь про похід Ігоря вписано під 936 р., Е. Мінакова знаходить розв'язок всіх суперечностей у гіпотезі про два походи русі: 936 і 941 рр. і відповідно про два договори Ігоря з Візантією. Між тим, підозрюємо, що дослідниця перебувала під впливом літописної традиції, за якою походів Ігоря (або Ігоря та Олега, як у *Новгородському першому* літописі)

було два. Із самих тільки повідомлень сучасників висновок про два походи за короткий проміжок часу не випливає.

Розглядаючи структуру Русі (переважно за текстом *Про управління імперією* Костянтина Багрянородного), дослідниця знову творить сутності і висуває цікаві, але, на жаль, слабо аргументовані гіпотези. Так, Немогард для неї це не Новгород і навіть не Ладога, а невідомий град десь у верхів'ях Дніпра. Там же начебто розташовувався «град Лучин» (авторська інтерпретація «Теліуці» Багрянородного), а також якийсь град «Арса чи Ар-Русійя», відомий з арабських джерел. «Внутрішньої Росії», на думку Е. Мінакової, не існувало; «внутрішніми» для візантійців були роси, що мешкали в межах імперії. А от «зовнішня Росія» — це ніби прикордонна частина Росії, обернена у бік Візантії, тобто Київ. Справжня ж, корінна, Росія опиняється десь у районі Смоленська.

Досить уможлядно авторка характеризує Київ і його округу як ареал автономних «гардів» руських конунгів. Такі топоніми як Дірова, Аскольдова чи Олегова могила, свідчення про тереди Ігоря чи «Ольжин град» Вишгород вона сприймає як вказівки на окремі укріплення самостійних руських ватажків. Крім того, у даній главі розглянуто питання взаємин «русів» зі слов'янами та печенігами.

Друга глава присвячена з'ясуванню місця, часу і обставин загибелі Ігоря. Самий прихід Ігоря до Києва Е. Мінакова приурочує до 936 р. Визначаючи місце загибелі князя, використовує декілька саг (зокрема, про Стурлауга Працелюбного), де розповідається про смерть конунга Альдейґ'юборга Інґвара або міститься сюжет про загибель конунга Інґвара «у східних землях». Ототожнивши Інґвара саг з Ігорем літопису, дослідниця переносить убивство Ігоря на північ, до околиць Старої Руси та Деревської пятини. Паралельно Е. Мінакова розслідує проблему взаємин Ігоря і Свенельда та аналізує повідомлення, пов'язані з останнім. Її роздуми відрізняються невинуватою сміливістю: повідомлення новгородського літопису про виплату данини уличами і древлянами Свенельду під 940 і 942 рр. вона вважає записаними сучасником; град Вітичів (відомий Костянтину Багрянородному) ототожнює з літописним Пересіченом; всупереч свідченням джерел вважає Свенельда не воєводою, а князем, причому незалежним від Ігоря; воєводу Блуда і Люта Свенельда вважає однією особою. Зрештою, гідна подиву довіра до ранньомодерних генеалогічних легенд про Святольда-Киселя (гаданого предка Адама Киселя): Е. Мінакова всерйоз допускає участь Свенельда-Святольда у порятунку Білгорода у 997 р. за допомогою «киселя».

Вся історія Свенельда і Ігоря уявляється дослідниці як просування двох конунгів з Верхнього Дніпра на південь і підкорення ними місцевих слов'ян. Свенельд вдало підкорив уличів, цьому позаздрила дружина Ігоря і спонукала його на невдалий похід у землю древлян¹. Між тим, авторка виявляє

¹ Літописні оповідання про ці події Е. Мінакова вважає наслідком роботи великокнязівської пропаганди, що викривлювала ранню історію Русі.

непослідовність, «роздвоюючи» древлянський конфлікт. На її думку, конфлікт довкола древлян (але не між племенем і Ігорем, а між Ігорем і київськими, незалежними, «архонтами росів») справді мав місце у 944–946 рр. Але після того Ігор повернувся на північ, де загинув близько 957 р. поблизу Старої Руси. В результаті гіпотеза переповнена надлишковими припущеннями і невідповідна джерелам.

Проблему зв'язку Ігоря та Рюрика розглянуто у третій главі. Е. Мінакова поділяє погляд про тотожність Рюрика Рорику Фрисландському. Комбінуючи інформацію західних хронік з повідомленнями пізніх руських літописів і Татищева, авторка доходить висновку про прихід Рюрика до землі словен уже в середині IX ст. разом з «родом Гостомисла» (літописного персонажа вона ототожнює з Гостимуслом, вождем ободритів). Дослідниця припускає ранню смерть Рюрика та відсутність у нього дітей і виключає його зв'язок з Ігорем. Цей зв'язок був, на її думку, конструктором великокнязівської пропаганди середини XI ст. Свій висновок Е. Мінакова підкріплює фактом непоширеності імені Рюрик у князівській родині домонгольського часу порівняно з іншими скандинавськими іменами (Ігор, Олег). «Рюрикова легенда» у книзі отримує чітку дату і місце виробництва: Новгород, середина XI ст. Легенду нібито поширив Ростислав Володимирович, що виховувався в атмосфері «новгородського патріотизму» під наглядом Остромира, Порєя та Вишати.

У четвертій главі авторка намагається реконструювати хронологію життя Ігоря та його найближчих родичів, а також дослідити кількісний склад «родини Ігоря» і її генеалогічне коріння. На основі дуже деталізованого огляду біографій Ольги, Святослава, Володимира та самого Ігоря Е. Мінакова доходить висновку, що шлюб Ігоря та Ольги стався близько 938 р., а Святослав народився близько 939–941 рр. Відповідно Ігор значно молодший, ніж за даними літопису, а значить не має генеалогічного зв'язку із Рюриком. Міркуючи про можливий родинний зв'язок осіб, згаданих у договорі 944 р. та відомих з інших джерел, дослідниця висуває низку сміливих тверджень. Так, загадкові Володислав і Предслава виявляються племінником і племінницею Ольги (сама ж Ольга могла мати слов'янське походження); «другий після Святослава» Ікмор (якого згадує Лев Диякон) ототожнений з Ігорем, «нетієм Ігоровим» з договору 944 р; а старшим сином Ігоря та Ольги оголошується Гліб, відомий тільки з «Іоакимівського літопису». Завершує главу обґрунтування ідеї про належність Ігоря до скандинавського роду Інґлінґів. Е. Мінакова навіть робить спробу реконструкції прямої лінії предків Ігоря до VIII ст. На жаль, ця і решта побудов занадто гіпотетичні, щоб бути прийнятими.

П'ята глава присвячена Олегу Віщому та його місцю у руському князівському роді першої половини X ст. Е. Мінакова розбирає багато варіантів зв'язку Олега з родиною Ігоря. Використовуючи інформацію саги про Орвара-Одда, вона ототожнює Асмунда, сина Орвара, і Асмуда, кормильця Святослава (за літописом); причому Асмуда вважає родичем, а може й сином Олега. Щодо

самого Олега авторка висуває припущення, що він був дядьком Ігоря — братом його матері. Показово, що цю думку вона запозичує з «Розкольничого літопису» Татищева — не найкращого, м'яко кажучи, джерела для ранньої руської історії. Ближчі до X ст. і надійніші джерела нічого подібного, як відомо, не стверджують. Набагато коректніше було б подати думку про «вуя» Олега просто як власне припущення, ніж виводити її з такого «джерела» (яке, напевно, передає аналогічне припущення Татищева).

Намагаючись відтворити хронологію і події з життя Олега, Е. Мінакова звертається до повідомлень *Кембріджського документу* і повертається до піднятого у першій главі питання про кількість і час походів та договорів русі з Візантією. Порівнюючи тексти договорів 907, 911 і 944 рр., авторка приходиться до висновку, що «договір 907 р.» насправді є договором, що безпосередньо передував угоді 944 р. За логікою авторки, якщо текст «договору 907 р.» значною мірою збігається з текстом 944 р. і не має паралельних місць у тексті 911 р., то він є попередник договору 944 р. і був укладений незадовго до нього. Між тим, могло бути навпаки: «договір 907 р.» пов'язаний з договором 911 р., бо доповнює його в дуже важливій частині — встановлює правила для «творюючих куплю руси» (в тексті 911 р. є тільки відповідний заголовок, а зміст статті як раз слід шукати у «договорі 907 р.»). Натомість Е. Мінакова, усуваючи договір 907 р., творить договір 938 р. в доповнення до гіпотетичного походу 936 р. Результат: Ігор здійснив похід 936 р., за наслідком якого був укладений короткий договір, а у 941 р. похід здійснив Олег, після чого уже Ігор уклав новий договір 944 р. Наші підозри справджуються: побудова авторки відтворює схему *Новгородського першого літопису*.

Попри традиційну прив'язку Олега до «матері городів руських», Е. Мінакова вважає його цілковито північним діячем. Договір 911 р., де не згадано Київ, нібито укладався від імені верхньодніпровської, а не київської, русі. І договір цей авторка вважає не останньою, а чи не першою важливою подією в житті Олега. Переглядаючи літописну хронологію, вона заходить дуже далеко і переносить діяльність Аскольда і Діра у першу половину X ст. Дуже вільно оперуючи джерелами та «джерелами» (як «Літопис Аскольда» у складі *Никонівського літопису*), дослідниця вважає Діра учасником походу 941 р. Він та Аскольд (що загинув незадовго до того від руки Олега) уявляються їй як незалежні київські «архонти росів».

Заключна шоста глава повинна дати загальний образ руської еліти X ст. Розпочинає Е. Мінакова з питання початкової титулатури руських правителів. Авторка не приймає існування на Русі в IX–X ст. титулу «каган/хакан», відомого латиномовним і арабським джерелам. Останні нібито допустилися помилки, неправильно зрозумівши ім'я одного з руських ватажків — Хакона чи Акуна. Натомість дослідниця довіряє букві текстів договорів з Візантією і стверджує, що «офіційним і обов'язковим» титулом руських правителів був «великий князь руський». Цей підхід здається недостатньо критичним, оскільки даний титул

міг бути всього лиш слов'янською калькою однієї з конструкцій візантійської дипломатичної мови. Зрештою, існуванню сталої офіційної титулатури в ранній Русі суперечить теза самої авторки про існування самостійних руських конунгів і аморфності державної структури Русі.

Аналізуючи тексти договорів з Візантією, Е. Мінакова доходить висновку, що згадувані там «князі» і «бояри» становили одну соціальну категорію. Ці два терміни були синонімами, хоча вказували на різне походження двох груп знаті. «Князі», на думку авторки, були родовою знаттю скандинавського походження і язичниками, а «бояри» — місцевою київською слов'янською знаттю зі значним процентом християн. Розглядаючи імена руської знаті за договорами, Е. Мінакова намагається визначити етнічний склад руської еліти. Остання уявляється їй поліетнічною із домінуванням скандинавського елемента. Міркуючи над соціально-культурним складом руської (власне, київської) еліти, дослідниця стверджує про існування двох «партиї»: дружинно-язичницької та торгово-християнської. Їхня боротьба задає тон усій ранньоруській історії. В ході цієї боротьби нібито загинув Аскольд (християнин, на переконання авторки), був убитий Ігор, пішов у Закавказзя Олег, на певний час вивицилася Ольга і нарешті здійснив язичницьку реакцію Святослав. Годі казати, що висновок занадто поспішний, штучний² і не достатньо обґрунтований, щоб бути прийнятим.

Підбиваючи підсумок, зазначимо, що очевидний «плюс» книги — актуальність теми й амбіційна мета. В іншому, на жаль, більше «мінусів». Це стосується і підбору джерел, і їхньої критики, і самого стилю написання. Загальне зауваження до книжки — надмірна розлогість. Місцями дослідниця детально викладає те, що можна сказати набагато простіше. Довгі цитати із джерел також не завжди допомагають розумінню, і сама їхня присутність підтверджує ту чи іншу тезу не більше, ніж короткий переказ джерела чи вдумливий коментар. Трапляються і прості помилки. Наприклад, коментуючи повідомлення *Новгородського першого* літопису про підкорення Свенельдом уличів, Е. Мінакова перекладає слово «яшася» («по дань») як «плакали, жалілися». Хоча це просто форма дієслова «яти» і в даному контексті означає «піддалися платити данину» чи просто «були підкорені».

Але насамкінець ще один важливий «плюс». Книга Е. Мінакової провокує до самостійного пошуку відповідей на поставлені у ній (або викликані її читанням) запитання і розв'язків піднятих проблем.

Вадим Арістов

2 Один тільки поділ руської еліти на торгово і дружинну не витримує критики, зважаючи на невіддільність у той час «дружинної» і «торговельної» діяльності русів. Образ воїна-купця, що політично домінує над навколишнім слов'янським людом одногослоно утверджують всі наявні джерела, як письмові, так і археологічні.